

Kamil Jurzak¹, Mikołaj Tyralik²

Przestępstwo fałszowania świadectwa depozytowego

The Crime of Forgery of a Certificate of Deposit

Ustawą z dnia 30 sierpnia 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw³ do ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o obrocie instrumentami finansowymi⁴ wprowadzono art. 178i⁵.

¹ Kamil Jurzak – student, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego / student, Faculty of Law and Administration, Jagiellonian University; ORCID: 0000-0002-9145-5937; ✉ kamil.jurzak@student.uj.edu.pl.

² Mikołaj Tyralik – student, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego / student, Faculty of Law and Administration, Jagiellonian University; ORCID: 0000-0001-6869-2187; ✉ mikolaj.tyralik@student.uj.edu.pl.

³ Dz.U. 2019, poz. 1798, tekst jedn. ze zm., dalej: ustawa z dnia 30 sierpnia 2019 r. lub nowelizacja.

⁴ Dz.U. 2020, poz. 89, tekst jedn. ze zm., dalej: u.o.i.f.

⁵ Należy zauważyć, że pierwotnie ustawodawca w art. 14 pkt 49) ustawy z dnia 16 października 2019 r. o zmianie ustawy o ofercie publicznej i warunkach wprowadzania instrumentów finansowych do zorganizowanego systemu obrotu oraz o spółkach publicznych oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2019, poz. 2217 ze zm., ponownie dodał do u.o.i.f. art. 178e przewidujący całkowicie inny typ czynu zabronionego. Należy zauważyć, że zarówno w powyższej ustawie, jak i nowelizacji posłużono się tymi samymi poleceniami nowelizacyjnymi („po art. 178d dodaje się...”). Sytuację tę należy potraktować jako omyłkę ustawodawcy, a nie celowe działanie polegające na uchynieniu art. 178e u.o.i.f. wprowadzonym ustawą z dnia 30 sierpnia 2019 r. Do takiego wniosku prowadzi fakt, że między oboma art. 178e nie zachodziły żadne związki treściowe (zawierają różne normy sankcjonowane), a także treść § 86 załącznika 1 do Rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”, Dz.U. 2016, poz. 283, tekst jedn. ze zm., który zakazuje wprowadzania dorozumianych nowelizacji. Finalnie w tekście jednolitym u.o.i.f. z dnia 22 stycznia 2021 r., Dz.U. 2021, poz. 328 ze zm. sprostowano powyższą omyłkę i komentowane przepisy zawarto w art. 178i.

Przepisy⁶ art. 178i ust. 1 i 2 kryminalizują zachowania polegające na wystawieniu oraz posługiwaniu się fałszywym świadectwem depozytowym⁷.

Analizując znamiona wymienionych powyżej typów czynów zabronionych, nasuwa się pytanie, czy ich wprowadzenie w takim kształcie było uzasadnione. Należy zatem zastanowić się, czy inne, obowiązujące do tej pory przepisy karne dotyczące wystawiania oraz posługiwania się fałszywymi dokumentami, nie były wystarczające. Ponadto zbadania wymagają bardzo ogólne znamiona czasownikowe oraz znamię fałszywości, którymi posłużył się ustawodawca w art. 178i u.o.i.f.

Z racji, że analizowany art. 178i został uchwalony w 2019 r. (a pierwotnie – art. 178e), a wszedł w życie dopiero z dniem 1 marca 2021 r., na jego temat nie ukazał się jeszcze żaden tekst.

Pierwsza część artykułu została poświęcona instytucji świadectw depozytowych z perspektywy prawa prywatnego. Następnie dokonano analizy znamion fałszywości, wystawienia oraz posługiwania się. W ostatniej części tekstu sformułowano wnioski dotyczące zasadności oraz treści komentowanego przepisu, a także postulaty *de lege ferenda*.

1. Funkcje świadectwa depozytowego

Świadectwa depozytowe to dokumenty służące wykazaniu swojego statusu jako właściciela papierów wartościowych⁸. Szczególnie istotną rolę odgrywały do lipca 2006 r., kiedy to akcjonariusze posługiwali się nimi w celu uczestnictwa w WZA spółki publicznej⁹. Obecnie świadectwa znajdują zastosowanie przy okazji zgromadzeń inwestorów

⁶ Według Z. Ziemińskiego: „Przez przepis prawny rozumie się na ogół wypowiedź zdaniokształtną wydrukowaną w dzienniku publikacyjnym, najmniejszy fragment tekstu ustawy; nie jest przy tym ustalone, czy przez przepis rozumieć należy jedno zdanie w sensie gramatycznym, od kropki do kropki, czy też jednostką przepisu jest najniższa jednostka systematyzacyjna w tekście danej ustawy, a więc ustęp czy paragraf, które nieraz składają się z kilku zdań w sensie gramatycznym” – Z. Ziemiński, *Przepis...*, s. 105. Artykuł 178i u.o.i.f. składa się zatem z dwóch przepisów prawnych, tj. z § 1 i 2, które jednocześnie stanowią po dwa zdania w sensie gramatycznym.

⁷ Sformułowanie „świadectwo depozytowe” będzie stosowane zamiennie z określeniem „imiennie świadectwo depozytowe”.

⁸ T. Sójka, w: *Prawo...*, komentarz do art. 9, nb. 1; M. Michalski, w: *Prawo...*, komentarz do art. 9, nb. 3.

⁹ Wskazuje na to sama treść art. 9 u.o.i.f. w brzmieniu obowiązującym do dnia 23 lipca 2006 r. Wówczas cały ust. 3 artykułu dotyczył uczestnictwa w WZA spółki publicznej.

w funduszach inwestycyjnych zamkniętych. Stanowią one podstawę do uczestnictwa w zgromadzeniu inwestorów funduszu inwestycyjnego¹⁰ oraz zgromadzeniu obligatariuszy w przypadku obligacji znajdujących się w obrocie publicznym¹¹. Dodatkowo świadectwo stosuje się przy połączeniach transgranicznych¹² oraz przekształceniach spółki publicznej w osobową¹³. Świadectwa depozytowe, w celu wykazania swojego prawa, stosuje się również poza rynkiem publicznym¹⁴. Z racji, że zdematerializowany papier wartościowy nie występuje w obrocie jako fizyczny dokument, świadectwo pełni głównie funkcje legitymacyjne. Według dominującego poglądu doktryny prawa prywatnego należy go kwalifikować jako znak legitymacyjny¹⁵.

2. Zagadnienia ogólne związane z art. 178i u.o.i.f.

Artykuł 178i u.o.i.f. wykazuje podobieństwo do przepisów typizujących zawartych w rozdziale XXXIV Kodeksu karnego¹⁶, odnoszących się do fałszerstwa materialnego (art. 270 § 1 k.k.) i intelektualnego (art. 271 § 1 k.k.). Pierwszy z nich penalizuje zachowania polegające na przerobieniu lub podrobieniu dokumentu. Przedmiotem ochrony na gruncie tego przepisu jest autentyczność dokumentu, rozumiana jako pochodzenie dokumentu o określonej treści od określonej osoby, a nie prawdziwość treści w nim zawartej¹⁷. Inaczej jest w przypadku art. 271 § 1 k.k., odnoszącego się do fałszerstwa intelektualnego. Przepis ten sankcjonuje

¹⁰ Art. 145 ust. 1 ustawy z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi, Dz.U. 2020, poz. 95, tekst jedn. ze zm., dalej: u.f.i.

¹¹ Art. 55 ust. 2 ustawy z dnia 15 stycznia 2015 r. o obligacjach, Dz.U. 2020, poz. 1208, tekst jedn. ze zm., dalej: u. oblig.

¹² Art. 516¹¹ § 4 k.s.h.

¹³ Art. 576¹ § 3 k.s.h.

¹⁴ T. Sójka, w: *Prawo...*, komentarz do art. 9, nb. 1.

¹⁵ M. Michalski, w: *Prawo...*, komentarz do art. 9 nb. 1; K. Smaga, *Z problematyki...*, s. 24; K. Zawada, *Kodeks...*, komentarz do art. 921¹⁵, nb. 11–12; A. Kondracka, *Charakter...*, s. 7–8; R. Trzaskowski, C. Żuławska, *Kodeks...*, komentarz do art. 921¹⁵, nb. 2; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 maja 2012 r., V CSK 238/11. Według F. Zolla świadectwa depozytowe są papierami wartościowymi – F. Zoll, *Klauzule...*, s. 110.

¹⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz.U. 2020, poz. 1444, tekst jedn. ze zm., dalej: k.k.

¹⁷ W. Wróbel, T. Sroka, w: *Kodeks...*, s. 699; zob. także wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 kwietnia 2016 r., IV KK 405/15, w którym wskazano, że: „Nie wyczerpuje znamion przestępstwa z art. 270 § 1 k.k. odzwierciedlenie w dokumencie nieprawdy, tzn. stanu niezgodnego z rzeczywistością, o ile dokument taki nie jest podrobiony lub przerobiony”.

poświadczenie nieprawdy co do okoliczności mającej znaczenie prawne dokonane przez funkcjonariusza publicznego lub inną osobę uprawnioną do wystawienia dokumentu.

Kolejnym punktem odniesienia przy analizie art. 178i u.o.i.f. będą art. 590 pkt 1) i 3) oraz 591 pkt 1) i 4) k.s.h.¹⁸ Pierwszy z nich penalizuje wystawianie fałszywych zaświadczeń o złożeniu dokumentu akcji uprawniającej do głosowania, świadectw rejestrowych oraz fałszywych zaświadczeń o prawie uczestnictwa w walnym zgromadzeniu spółki publicznej. Treść art. 591 pkt 1 i 4) k.s.h. koresponduje z pierwszym i wprowadza kary za posługiwanie się wyżej wymienionymi dokumentami przy głosowaniu na walnym zgromadzeniu lub wykonywaniu praw mniejszości. Przepisy te penalizują zatem podobne zachowania co art. 178i u.o.i.f. i pełnią zbliżone do niego funkcje, tyle że w odniesieniu do innych dokumentów.

Początkowo projekt nowelizacji przewidywał umieszczenie odpowiednika komentowanego art. 178i ust. 1 u.o.i.f. właśnie w art. 590 k.s.h.¹⁹ Dopiero w trakcie prac w komisjach parlamentarnych zdecydowano się wyodrębnić przestępstwo wystawiania i posługiwania się fałszywym świadectwem depozytowym i przenieść go do u.o.i.f. Nie powtórzono jednak znamienia strony podmiotowej z art. 590 k.s.h., przewidującego karę za wystawienie fałszywego zaświadczenia o prawie uczestnictwa w walnym zgromadzeniu spółki publicznej lub świadectwa rejestrowego jedynie w sytuacji, gdy sprawca działał „w celu umożliwienia bezprawnego głosowania na walnym zgromadzeniu”.

¹⁸ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych, Dz.U. 2020, poz. 1526, tekst jedn. ze zm., dalej: k.s.h.

¹⁹ Problem ten został poruszony w trakcie prac Komisji Nadzwyczajnej do spraw zmian w kodyfikacjach, niemniej stwierdzono, że: „od 2008 r. imienne świadectwo depozytowe nie służy wykonywaniu prawa głosu. Do tego celu wystawia się zaświadczenie o prawie uczestnictwa w walnym zgromadzeniu. Wydaje się, że w związku z tym – raz – przeniesienie przepisu do ustawy o obrocie jest prawidłowe, a – dwa – jego redakcja również.” Wydaje się, że pominięto zasadnicze funkcje świadectw depozytowych, jakimi są wykazywanie prawa do uczestnictwa w zgromadzeniu inwestorów oraz zgromadzeniu obligatariuszy, a także żądanie odkupu akcji przy przekształcaniu lub połączeniu transgranicznym; zob. Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw, druk nr 3541, Sejm VIII kadencji, < <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3541> >; *Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Nadzwyczajnej do spraw zmian w kodyfikacjach (nr 79) z dnia 30 sierpnia 2019 roku*, Kancelaria Sejmu, Biuro Komisji Sejmowych, < <http://orka.sejm.gov.pl/zapisy8.nsf/0/0C3977BBEA3D3D0CC125846A004753CC/%24File/0466008.pdf> >.

Na gruncie art. 590 pkt 1) i 3) k.s.h. wskazuje się, że rodzajowym przedmiotem ochrony tego przestępstwa są zasady funkcjonowania obrotu gospodarczego, a na dalszym planie – wiarygodność dokumentu²⁰. Nie pozbawia aktualności tego poglądu na gruncie art. 178i ust. 1 u.o.i.f. niepowtórzenie przez ustawodawcę znamienia strony podmiotowej obecnego w art. 590 k.s.h.²¹, a to ze względu na to, że funkcją świadectw depozytowych jest m.in. wykazywanie swojego prawa do udziału w zgromadzeniu inwestorów oraz zgromadzeniu obligatariuszy. Przepis ten chroni zatem w pierwszej kolejności zasady funkcjonowania obrotu gospodarczego. Cel ten osiągnąć jest zwłaszcza przez ochronę emitentów zdematerializowanych papierów wartościowych przed wykonywaniem przez osoby nieuprawnione praw z nich wynikających. Dodatkowo przepis ten chroni także innych uczestników obrotu – ze względu na stosowanie świadectw depozytowych poza rynkiem. Nie bez znaczenia jest również ochrona zastawników oraz użytkowników papieru wartościowego uprawnionych do wykonywania z niego prawa głosu (poprzez zawarcie w treści świadectwa depozytowego informacji o istniejących ograniczeniach przenoszenia papierów wartościowych lub o ustanowionych na nich obciążeniach). W dalszej perspektywie przedmiotem ochrony art. 178i ust. 1 u.o.i.f. jest również wiarygodność świadectw depozytowych w ich aspekcie dowodowym (tak samo jak na gruncie art. 271 k.k.²²).

3. Konsekwencje umieszczenia przepisu w u.o.i.f.

Trudno znaleźć przekonujące uzasadnienie dla zróżnicowania znamion strony podmiotowej pomiędzy przestępstwami określonymi w art. 590, 591 k.s.h. a tym z art. 178i u.o.i.f. Wystawianie fałszywych dokumentów określonych w art. 500 k.s.h. lub posługiwanie się nimi w innym celu niż określone w tym przepisie będzie podlegało wartościowaniu z punktu widzenia art. 271 § 1 i 273 § 1 k.k. Podobnie byłoby w sytuacji,

²⁰ J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 4; podobnie m.in. D. Czura-Kalinowska, *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 16.

²¹ Art. 590 k.s.h. penalizuje wystawianie niektórych fałszywych dokumentów „w celu umożliwienia bezprawnego głosowania na walnym zgromadzeniu lub bezprawnego wykonywania praw mniejszości”.

²² W. Wróbel, T. Sroka, w: *Kodeks...* s. 735.

gdymby analogiczne znamię strony podmiotowej znalazło się w treści art. 178i u.o.i.f. Jednocześnie takie sformułowanie tego przepisu ułatwiłoby zastosowanie do niego poglądów, które w doktrynie i orzecznictwie ukształtowały się na kanwie obowiązujących przepisów karnych z k.s.h.

Wydaje się jednak, że umieszczenie analizowanego przepisu w u.o.i.f. było zabiegiem pochopnym. Wniosek taki płynie z analizy art. 18 k.s.h. Zgodnie z jego treścią nie może być członkiem zarządu, rady nadzorczej, komisji rewizyjnej, likwidatorem, ani prokurentem osoba, która została skazana prawomocnym wyrokiem za przestępstwa określone m.in. w przepisach rozdziału XXXIII k.k. oraz w art. 590 i 591 k.s.h. Treść tego przepisu nie została zmieniona ustawą z dnia 30 sierpnia 2019 r. To oznacza, że wobec poczynionych poniżej ustaleń co do relacji pomiędzy art. 590 i 591 k.s.h. oraz art. 271 i 273 k.k., prawomocne skazanie za wystawianie lub posługiwanie się fałszywym świadectwem depozytowym nie pozbawia możliwości pełnienia funkcji, o których mowa w art. 18 § 2 k.s.h. Takie rozwiązanie trudne jest do zaakceptowania z aksjologicznego punktu widzenia. Dopuszcza bowiem możliwość pełnienia wymienionych powyżej funkcji przez osoby dopuszczające się w przeszłości przestępstwa z art. 178i u.o.i.f., a jednocześnie pozbawia się tej możliwości osoby prawomocnie skazane choćby za podrobienie legitymacji szkolnej. Wprowadzenie art. 178i u.o.i.f. bez jednoczesnej zmiany art. 18 k.s.h. należy zatem ocenić negatywnie.

3. „Wystawienie” świadectwa depozytowego

Skoro „fałszywość”, o której stanowi art. 178i ust. 1, ma wymiar intelektualny, to fałszywym świadectwem depozytowym może być wyłącznie taki dokument, który będzie miał status świadectwa w rozumieniu art. 9 u.o.i.f. Może być on zatem wystawiony jedynie przez podmiot prowadzący rachunek papierów wartościowych²³. Zachowanie polegające na wytworzeniu dokumentu, który stwarza pozory bycia świadectwem depozytowym, przez nieuprawniony do wystawienia świadectwa podmiot, nie wyczerpuje znamion typu czynu zabronionego z art. 178i ust. 1 u.o.i.f. ze względu na brak czynności, którą dałoby się zakwalifikować

²³ Analogicznie, w przypadku zaświadczeń do uczestnictwa w zgromadzeniu inwestorów i zgromadzeniu obligatariuszy, o których stanowi art. 7a ust. 4 pkt 4) u.o.i.f., wymiar intelektualny będą miały jedynie dokumenty wystawione przez agenta emisji.

jako „wystawienie świadectwa”. Może być natomiast zachowaniem ocenianym z punktu widzenia art. 270 § 1 k.k. (fałsz materialny).

Powyższe rozważania prowadzą do jeszcze jednej konkluzji. Skoro art. 178i ust. 1 u.o.i.f. penalizuje wystawienie fałszywego świadectwa, a „wystawić świadectwo” w rozumieniu ustawy może tylko podmiot prowadzący rachunek papierów wartościowych, to przestępstwo to w istocie ma charakter indywidualny²⁴. Sprawcami tego czynu zabronionego mogą być jedynie osoby działające w imieniu kwalifikowanego podmiotu prowadzącego rachunek papierów wartościowych. Wytworzenie dokumentu stwarzającego pozory bycia świadectwem depozytowym przez jakikolwiek inny podmiot niż uprawniony do jego wystawienia może wyczerpywać znamiona typu czynu zabronionego z art. 270 § 1 k.k. Warunkiem takiej kwalifikacji jest ponadto nadanie mu pozoru pochodzenia od uprawnionego podmiotu. Z kolei sporządzenie takiego dokumentu przez osobę, która nie reprezentuje podmiotu prowadzącego rachunki papierów wartościowych, jednocześnie w sposób, który nie wprowadza w błąd co do osoby wystawcy, nie wyczerpuje znamion żadnego z typów czynów zabronionych – ani art. 178i ust. 1 u.o.i.f., ani art. 270 § 1 k.k. Dopiero dalsze posługiwanie się takim dokumentem może rodzić ewentualną odpowiedzialność sprawcy, np. za przestępstwo oszustwa (art. 286 § 1 k.k.).

W odniesieniu do czynności sprawczej aktualny pozostaje co do zasady dorobek doktryny i orzecznictwa dotyczący poświadczenia nieprawdy z art. 271 § 1 k.k.²⁵ O „wystawieniu” fałszywego świadectwa depozytowego można mówić dopiero wtedy, gdy dokument ten zostanie wprowadzony do obrotu prawnego²⁶, a nie, gdy blankiet zostanie wypełniony przez podmiot wystawiający.

Przestępstwo z art. 178i ust. 1 pozostaje w zbiegu z art. 271 § 1 k.k. Problematiczna jest kwestia jego charakteru. Na gruncie art. 590 k.s.h.

²⁴ Podobny pogląd na gruncie art. 590 k.s.h. powszechnie akceptowany jest w doktrynie. Tak m.in.: J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 8; M. Rodzyńkiewicz, *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 1; M. Michalski, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 5. Odmiennie R. Zawłocki, *Przestępstwa...*, s. 104–105.

²⁵ R. Zawłocki, w: J. Bieniak, M. Bieniak, G. Nita-Jagielski, K. Oplustil, R. Pabis, A. Rachwał, M. Spyra, G. Suliński, M. Tofel, M. Wawer, R. Zawłocki, *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 15.

²⁶ Tak na gruncie art. 271 k.k. W. Wróbel, T. Sroka, w: *Kodeks...*, s. 744; podobnie w odniesieniu do art. 590 k.s.h. M. Rodzyńkiewicz, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 9.

część doktryny opowiada się za przyjęciem zachodzenia zbiegu właściwego przepisów prowadzącego do kumulatywnej kwalifikacji²⁷. Przeciwnicy tego poglądu twierdzą, że pomiędzy tymi przepisami zachodzi relacja przepisu szczególnego (art. 590 k.s.h.) do ogólnego (art. 271 § 1 k.k.), przez co znajdzie zastosowanie jedna z reguł wyłączenia wielości ocen w prawie karnym. W konsekwencji zbieg przepisów będzie miał charakter pozorny²⁸. Na gruncie art. 178i ust. 1 u.o.i.f. należy opowiedzieć się za drugim poglądem. Fakt, że w art. 178i u.o.i.f. występują znamiona przestępstwa poświadczenia nieprawdy uzupełnione o znamie szczególne (konkretny dokument, jakim jest świadectwo depozytowe) przemawia także i w tym przypadku za przyjęciem pozornego charakteru zbiegu tego przepisu z art. 271 § 1 k.k.

Sens wprowadzenia art. 178i ust. 1 u.o.i.f. jest wątpliwy. Przepis ten penalizuje zachowania już karalne na gruncie art. 271 § 1 i 273 § 1 k.k., a w dodatku przewiduje za ich popełnienie kary znacznie niższe. W gruncie rzeczy art. 178i ust. 1 u.o.i.f. stanowi typ uprzywilejowany wobec art. 271 § 1 k.k.²⁹ Nie wydaje się jednak, aby fakt, że przedmiotem przestępstwa są akurat świadectwa depozytowe, stanowił okoliczność szczególnie łagodzącą. Nawet jeśli wymierzane na gruncie art. 271 § 1 k.k. kary w takim przypadku nie przekraczałyby maksymalnego zagrożenia przewidzianego aktualnie w art. 178i u.o.i.f., to jego wprowadzenie jest zbędne.

4. „Fałszywość” świadectwa depozytowego

Jak wyżej ustalono, „fałszywość” świadectwa depozytowego w rozumieniu art. 178i ust. 1 u.o.i.f. ma charakter intelektualny. Na gruncie tego przepisu nie chodzi bowiem o niepochodzenie dokumentu od osoby, która jest podpisana jako jego wystawca. Czynność polegająca na wystawieniu „świadectwa” w taki sposób, aby stwarzał on pozory pochodzenia od innego podmiotu, będzie w istocie podrobieniem dokumentu w rozumieniu art. 270 § 1 k.k. Tak rozumiana „fałszywość” będzie

²⁷ J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 41.

²⁸ M. Rodzyńkiewicz, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 9; J. Raglewski, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 15.

²⁹ Zob. także wyrok Sądu Okręgowego w Łodzi z dnia 5 maja 2016 r., IV K 139/15, z którego wynika, że zanim wprowadzono art. 178i u.o.i.f., fałszerstwo intelektualne świadectw depozytowych wyczerpywało znamiona art. 271 k.k.

relewantna z punktu widzenia właśnie tego typu czynu zabronionego. Na gruncie u.o.i.f. z fałszywym świadectwem depozytowym będziemy mieli do czynienia, po pierwsze – gdy dany dokument da się zakwalifikować jako świadectwo depozytowe, a zatem będzie pochodzić od podmiotu uprawnionego do jego wystawienia, po drugie – gdy będzie występował rozdzźwięk pomiędzy treścią świadectwa a rzeczywistym stanem prawnym.

Podkreślić należy, że pojęcie „fałszywości” świadectwa nie będzie znaczeniowo pokrywać się z pojęciem jego „nieważności”. Co prawda w większości sytuacji, gdy będziemy mieć do czynienia ze świadectwem nieważnym, to będzie je można również zakwalifikować jako fałszywe, niemniej jednak czasem świadectwo nieważne nie będzie kwalifikowane jako fałszywe. Tak będzie w sytuacji niepodania w treści świadectwa jego elementów obligatoryjnych. Brak oznaczenia np. rodzaju i kodu papieru wartościowego (art. 10 pkt 3 u.o.i.f.) przesądzi o nieważności świadectwa, ale nie pozwoli na jego kwalifikację jako fałszywego. Trudno jest w kategoriach prawdy i fałszu oceniać brak pewnego elementu. Inaczej będzie w przypadku niektórych elementów warunkowych, jak np. informacji o istniejących ograniczeniach przenoszenia papierów wartościowych lub o ustanowionych na nich obciążeniach. Brak takiego elementu w sytuacji, gdy w treści świadectwa powinien być on zawarty, spowoduje, że powinno być one kwalifikowane jako fałszywe w rozumieniu art. 178i u.o.i.f. W istocie bowiem brak takiej informacji można uważać za milczące poświadczenie, iż określone papiery wartościowe nie są obciążone i nie istnieją żadne ograniczenia w ich przenoszeniu. Tę kwestię da się ocenić w kategoriach prawdy lub fałszu. Warto zaznaczyć, że w takiej sytuacji świadectwo depozytowe nie będzie z mocy art. 10 ust. 3 u.o.i.f. nieważne, co jest kolejnym dowodem na to, że pojęcia te znaczeniowo się krzyżują.

Decydując o tym, jakie wady świadectwa przesądzą o jego fałszywości, rodzi się pytanie, czy chodzi o każdą, nawet najmniejszą niezgodność treści świadectwa depozytowego z obiektywnie istniejącym stanem rzeczy, czy jedynie o pewne wady kwalifikowane. Punktem wyjścia do dalszej analizy może być dokonana przez doktrynę interpretacja identycznie brzmiącego znamienia „fałszywości” zaświadczenia z art. 590 k.s.h. Na gruncie tego przepisu twierdzi się, że fałszerstwo odnosić się może do każdego elementu zaświadczenia, o ile zostanie popełnione „w celu

umożliwienia bezprawnego głosowania³⁰. Przeciwnicy takiej interpretacji twierdzą, że przyjęcie takiego założenia doprowadziłoby do tego, iż „strona podmiotowa w sposób zupełnie absurdalny zdominowałaby znamiona strony przedmiotowej”, a „istotne zdaje się być sfałszowanie takich jedynie okoliczności, które umożliwić mogą bezprawne głosowanie na walnym zgromadzeniu lub bezprawne wykonywanie praw mniejszości³¹. I choć drugie to stanowisko na gruncie art. 590 k.s.h. wydaje się bardziej uzasadnione, to aktualność któregośkolwiek z tych poglądów na gruncie nowego art. 178i u.o.i.f. jest problematyczna. Ustawodawca, jak wyżej wskazano, nie zdecydował się bowiem na doprecyzowanie zawartych w tym przepisie znamion strony podmiotowej. Według jego literalnego brzmienia karalne jest wystawienie fałszywego świadectwa depozytowego nie tylko „w celu umożliwienia bezprawnego głosowania”, np. na zgromadzeniu inwestorów, lecz zawsze w przypadku umyślnego działania.

Niemniej bezrefleksyjne przyjęcie takiej wykładni i uznanie, że każda niezgodność treści świadectwa depozytowego ze istniejącym stanem rzeczy przesądza o jego fałszywości, sprawiłoby, że krąg zachowań wypełniających znamiona tego typu czynu zabronionego byłby niezwykle szeroki. Mimo to należy uznać, że nie istnieje potrzeba uadekwatnienia zakresu znaczeniowego znamienia „fałszywości”, skoro istnieją w prawie karnym instytucje pozwalające wykluczyć odpowiedzialność za czyny, które nawet intuicyjnie na karę nie zasługują. Aby zachowanie było karalne (tak na gruncie art. 178i u.o.i.f., jak i każdego innego przepisu typizującego), przede wszystkim musi być bezprawne. Nie będzie zatem sprawcą przestępstwa z art. 178i ust. 1 u.o.i.f. osoba, która choćby umyślnie podaje w treści świadectwa depozytowego fałszywe dane, które nie mogą godzić w żadne dobro prawne chronione przez tę normę sankcjonującą (np. dokonuje nieznaczącej zmiany firmy emitenta, którą da się łatwo zweryfikować). Powyższa uwaga znajduje również zastosowanie w przypadku osoby posługującej się takim świadectwem. Po drugie, znamieniem strony podmiotowej jest umyślność działania sprawcy. Przestępstwa z art. 178i u.o.i.f. nie mają charakteru kierunkowego, jak

³⁰ R. Zawłocki, w: J. Bieniak, M. Bieniak, G. Nita-Jagielski, K. Oplustil, R. Pabis, A. Rachwał, M. Spyra, G. Suliński, M. Tofel, M. Wawer, R. Zawłocki, *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 20.

³¹ J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 590, nb. 19.

choćby art. 590 k.s.h., niemniej do wypełnienia ich znamion wymagany jest po stronie sprawcy zamiar bezpośredni lub co najmniej ewentualny³². Umieszczenie zatem jakichkolwiek błędnych danych w treści świadectwa (nawet tych niezwykle istotnych) przez pomyłkę, której nie będzie dało się zakwalifikować jako działanie z zamiarem ewentualnym, pozostanie zachowaniem niekaralnym. Po trzecie, dostosowaniu reakcji karnej do konkretnego przypadku służyć może również uznanie, że dane zachowanie cechowało się znikomym stopniem społecznej szkodliwości (art. 1 § 2 k.k.).

Wydaje się zatem, że mimo różnic w określeniu strony podmiotowej pomiędzy art. 590 k.s.h. a art. 178i ust. 1 u.o.i.f. (i odpowiednio ust. 2), przepis ten nie będzie charakteryzował się znacznie szerszym zakresem zastosowania. Efekt, który na gruncie przestępstwa fałszowania zaświadczeń i świadectw rejestrowych udało się osiągnąć interpretując znamię „fałszywości” w powiązaniu ze znamieniem strony podmiotowej, na gruncie przestępstwa fałszowania świadectw depozytowych osiągnąć można stosując inne instytucje prawa karnego. Wciąż będzie to nieco szerszy krąg penalizowanych zachowań ze względu na to, że o ile wystawienie fałszywego świadectwa depozytowego w innym celu niż umożliwienie bezprawnego wzięcia udziału w np. walnym zgromadzeniu inwestorów może być przestępstwem, o którym mowa w art. 178i ust. 1 u.o.i.f. (przy wypełnieniu pozostałych znamion), o tyle analogiczne zachowanie w stosunku chociażby do świadectw rejestrowych pozostanie poza zakresem zastosowania art. 590 k.s.h.³³

5. „Postępowanie się” świadectwem depozytowym

Artykuł 178i ust. 2 u.o.i.f. penalizuje „postępowanie się” fałszywym świadectwem depozytowym. Jako punkt odniesienia do rozważań na temat znaczenia normatywnego znamienia „postępowania się” należy obrać z jednej strony – art. k.k. (przestępstwo używania dokumentu zawierającego poświadczenie nieprawdy), a z drugiej – art. 591 k.s.h.

³² Przykładowo: gdy osoba wystawiająca świadectwo depozytowe przewiduje wysokie prawdopodobieństwo tego, że określone dane mogą okazać się fałszywe, i nie podejmuje żadnych działań, aby swoje informacje zweryfikować.

³³ Inna sprawa, że takie zachowanie może być analizowane jako pomocnictwo do popełnienia tego przestępstwa.

(przestępstwo posługiwania się fałszywym zaświadczeniem o złożeniu dokumentu akcji uprawniającej do głosowania lub fałszywym świadectwem rejestrowym).

Definiując czynność posługiwania się na gruncie art. 273 k.k. przyjmuje się, że nie chodzi o jakiekolwiek użycie dokumentu zawierającego poświadczenie nieprawdy, ale o wykorzystanie funkcji, jaką dokument może pełnić, a zatem wykorzystanie znaczenia prawnego dokumentu³⁴. Uważa się ponadto, że fałsz dokumentu powinien mieć znaczenie przy późniejszym użyciu go. Innymi słowy, nieprawdziwe okoliczności poświadczane w dokumencie powinny mieć związek ze sposobem użycia dokumentu przez sprawcę³⁵.

Z kolei w art. 591 k.s.h. ustawodawca precyzuje, że karalne nie jest jakiekolwiek posługiwanie się np. fałszywym świadectwem rejestrowym, ale tylko posługiwanie się nim „przy głosowaniu na walnym zgromadzeniu lub wykonywaniu praw mniejszości”. Można zauważyć, że jest to właściwie ustawowe wyrażenie tego, co w doktrynie i orzecznictwie jest przyjmowane na gruncie art. 273 k.k. Karalne jest wykorzystanie dokumentu w taki sposób, który odpowiada jego podstawowej prawnej funkcji. Mimo to nie ma wątpliwości, że takie skonstruowanie znamion strony podmiotowej w art. 591 k.s.h. ogranicza w pewien sposób zakres zastosowania normy. Nie zostaną one wypełnione poprzez posługiwanie się np. fałszywym świadectwem rejestrowym w innej sytuacji, niż przy głosowaniu na walnym zgromadzeniu lub przy wykonywaniu praw mniejszości, przy jednoczesnym wykorzystaniu prawnego znaczenia dokumentu (np. przy transakcjach poza rynkiem regulowanym).

Jak już wyżej wspomniano, w pierwotnym projekcie nowelizacji posługiwanie się fałszywym świadectwem depozytowym miało znaleźć się, obok posługiwania się świadectwem rejestrowym, w art. 591 pkt 1) k.s.h.

³⁴ W. Wróbel, T. Sroka, w: *Kodeks...*, s. 775; podobnie: A. Lach, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 273, nb. 4; M. Mozgawa, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 273, nb. 2; M. Kalitowski, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 273, nb. 4. Zob. także wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 sierpnia 2012 r., IV KK 76/12, w którym Sąd Najwyższy stwierdził, iż: „Pojęcie «używa», o którym mowa w art. 273 k.k., sprowadza się do wykorzystania funkcji, jaką dokument może pełnić i będzie nim np. przedstawienie go osobie uprawnionej w czasie kontroli, ale już nie będzie miało przestępnego charakteru «używania» samo «posiadanie» przy sobie sfalszowanego prawa jazdy”.

³⁵ Tak: A. Lach, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 273, nb. 4; zob. także: postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 23 listopada 2006 r., IV KK 321/06.

Po rezygnacji z takiego rozwiązania w nowo utworzonym art. 178i ust. 2 u.o.i.f. nie skonstruowano jednak znamion strony podmiotowej w podobny sposób. Ustawa nie ogranicza zatem karalności jedynie do posługiwania się fałszywym świadectwem depozytowym przy głosowaniu na – analogicznie – zgromadzeniu inwestorów lub zgromadzeniu obligatariuszy albo przy żądaniu odkupu akcji. Nie ulega jednak wątpliwości, że chodzi o posługiwanie się świadectwem depozytowym w taki sposób, który wykorzystuje jego znaczenie prawne. Czyli o wykorzystanie go tak, jak mogłoby zostać wykorzystane prawidłowo wystawione świadectwo depozytowe zawierające informacje zgodne z rzeczywistym stanem prawnym. Jeżeli zatem fałszywa jest tylko część danych zawartych w świadectwie, i w konkretnej sytuacji dane te nie miały znaczenia dla podjętej czynności, nie może być mowy o posługiwaniu się fałszywym świadectwem depozytowym. Należy zaznaczyć, że nie chodzi tu o to, aby w konkretnej sytuacji dane informacje nie miały faktycznego wpływu na przebieg czynności, ale aby w określonej kategorii sytuacji informacje te zawsze pozostawały bez znaczenia dla jej przebiegu (wedle abstrakcyjnej oceny). Przyjęcie, że chodzi o posłużenie się świadectwem depozytowym, które zawiera w treści jakąkolwiek fałszywą informację, sprawia, że zakresem karalności zostaną objęte także takie czyny, które nie godzą w żadne dobro prawne.

W przeciwieństwie do przestępstwa stypizowanego w art. 178i ust. 1 u.o.i.f. występki z § 2 ma charakter powszechny. Sprawca nie musi charakteryzować się jakąkolwiek cechą kwalifikowaną, aby móc „posłużyć się” fałszywym świadectwem depozytowym³⁶.

Rozważenia wymaga, czy „fałszywe świadectwo”, o którym mowa w art. 178i ust. 2 u.o.i.f., należy rozumieć tak samo, jak na gruncie art. 178i ust. 1 u.o.i.f. Przemawiać za tym może redakcja przepisów i ujęcie obydwu przestępstw w jednym artykule. Z drugiej strony w art. 178i ust. 2 u.o.i.f. siłą rzeczy nie ma mowy o „wystawieniu” świadectwa – a to w przypadku ust. 1 przesądzało o tym, że czyn ten mógł być popełniony jedynie przez uprawniony do takiego „wystawienia” podmiot. Aby nie

³⁶ Tak w odniesieniu do art. 591 k.s.h.: J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 8; D. Czura-Kalinowska, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 5; R. Zawłocki, w: J. Bieniak, M. Bieniak, G. Nita-Jagielski, K. Oplustil, R. Pabis, A. Rachwał, M. Spyra, G. Suliński, M. Tofel, M. Wawer, R. Zawłocki, *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 12; M. Rodzyńkiewicz, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 3.

doprowadzić do sytuacji, że w obrębie jednego artykułu u.o.i.f. identycznie brzmiące pojęcia będą rozumiane inaczej, należy przyjąć, że zarówno ust. 1, jak i ust. 2 art. 178i u.o.i.f. dotyczy świadectw depozytowych fałszywych w aspekcie intelektualnym³⁷. Zachowuje się w ten sposób spójność jednostki redakcyjnej, a treść jednego ustępu koresponduje z drugim. Jednocześnie prowadzi to do wniosku, że posługiwanie się np. podrobionym świadectwem depozytowym jest zachowaniem karalnym na gruncie art. 270 § 1 k.k. Przepis ten przewiduje możliwość wymierzenia kary surowszej niż art. 178i u.o.i.f. (do 5 zamiast 2 lat pozbawienia wolności).

Artykuł 178i ust. 2 u.o.i.f. pozostawać może w zbiegu z art. 273 k.k. Podobnie jak w przypadku przestępstwa wystawiania fałszywego świadectwa depozytowego, w doktrynie istnieje spór co do charakteru tego zbiegu. Część autorów opowiada się za rzeczywistym zbiegiem przepisów ustawy³⁸, ale wydaje się, że zgodnie z dominującym poglądem zbieg ten ma charakter pozorny, a art. 178i ust. 2 u.o.i.f. stanowi *lex specialis* wobec art. 273 k.k.³⁹ Należy przyjąć, że – podobnie jak w przypadku art. 178i ust. 1 u.o.i.f. – właściwe jest drugie stanowisko.

Artykuł 178i ust. 2 u.o.i.f. nie wprowadza do porządku prawnego żadnego *novum*. Penalizuje bowiem zachowania, które już wcześniej wypełniały znamiona typu czynu zabronionego z art. 273 k.k. Pierwszy z nich ogranicza jednak możliwość wymierzenia przez sąd kary za popełnienie tego przestępstwa do maksymalnie roku pozbawienia wolności. Artykuł 178i ust. 2 u.o.i.f. stanowi zatem typ uprzywilejowany wobec art. 273 k.k. Podobnie jak w przypadku przestępstwa wystawiania fałszywych świadectw depozytowych, trudno jest taką decyzję ustawodawcy zrationalizować. Fakt ten (obok braku jednoczesnej nowelizacji art. 18 k.s.h., o czym była mowa wcześniej⁴⁰) powoduje, że wprowadzenie przepisu należy ocenić jako bezcelowe i niepotrzebnie komplikujące stan prawny.

³⁷ Na gruncie art. 591 k.s.h. inaczej uważają J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...* komentarz do art. 591, nb. 15. Wydaje się, że podobnie również M. Rodzyńkiewicz, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 4. Należy mieć jednak na uwadze, że w przepisy karne z k.s.h. w dwóch osobnych jednostkach redakcyjnych regulują przestępstwo wystawiania niektórych fałszywych dokumentów oraz przestępstwo posługiwania się nimi.

³⁸ J. Giezek, P. Kardas, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 29.

³⁹ D. Czura-Kalinowska, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 22; M. Rodzyńkiewicz, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 591, nb. 19.

⁴⁰ Jak wyżej wspomniano, nowelizacja u.o.i.f. bez jednoczesnej zmiany art. 18 k.s.h. nie tylko nie była zabiegiem przemyślanym, ale i celowym.

6. Podsumowanie

Dodanie art. 178i u.o.i.f. w pierwszej chwili wydaje się być uzasadnione. Jednak wprowadzenia przepisów w obecnym kształcie nie sposób ocenić pozytywnie. Ustawodawca, obok posłużenia się bardzo ogólnymi sformułowaniami, nie przemyślał skutków wprowadzenia regulacji w innym akcie, niż pierwotnie zamierzano.

Znamiona, którymi posłużono się w art. 178i u.o.i.f., wzorowane są na regulacji art. 271 i 273 k.k. Dotychczas zarówno czyn zabroniony polegający na wystawieniu dokumentu, jakim jest świadectwo depozytowe, jak i posługiwanie się nim, było oceniane w kontekście tych przepisów. Może to podważać sens wprowadzania analizowanych przepisów. Wydaje się, że tego posunięcia ustawodawcy można bronić jedynie w bardzo ograniczonym zakresie. Wprowadzenie takiego przepisu daje możliwość dokładniejszego opisanego zachowania w kwalifikacji prawnej czynu, który popełnił sprawca. Należy jednak stwierdzić, że jest to zabieg raczej niepotrzebny, zbyt komplikujący system. Trudno nie zauważyć, że w ten sposób można uzasadnić wprowadzenie różnych odmian np. przestępstwa kradzieży, różniących się w zależności od mienia będącego przedmiotem zaboru. Wystarczająca w przypadku fałszowania świadectw depozytowych byłaby kwalifikacja prawna odnosząca się do przepisów kodeksu karnego. Przepis ten należy zatem ocenić jako nadto kazuistyczny. Podobnie jak odpowiednik dotyczący świadectw rejestrowych w spółkach niepublicznych, może w praktyce wywoływać wiele problemów i kontrowersji⁴¹.

W kontekście świadectw depozytowych pozostaje liczyć, że nie zostaną wprowadzone przepisy, w których ustawodawca posłuży się pojęciem papieru wartościowego. Biorąc pod uwagę, że w polskim prawie nie obowiązuje zasada *numerus clausus* papierów wartościowych, zakres karalności byłby bowiem bardzo niejasny. Remedium na ten problem mogłaby stanowić niezwykle precyzyjna definicja. Zważywszy jednak na sporną kwalifikację choćby świadectw depozytowych, kłopotliwe i wymagające gruntownej analizy z zakresu prawa prywatnego, będzie jednak również wyliczenie dokumentów stanowiących papier wartościowy.

⁴¹ W szczególności w zakresie ewentualnego zbiegu przepisów u.o.i.f. z regulacją z k.k.

Summary

The paper discusses the amendment to the Act on Trading in Financial Instruments which introduced Article 178i criminalizing forgery of a certificate of deposit, or use of such forged document. Taking into account the current provisions of the Polish Criminal Code concerning false documents, the authors conclude that the amendment, in the commented scope, is unnecessary. Moreover, no relevant amendments have been made to the Polish Code of Commercial Companies, therefore Article 18 of this act will not apply to the persons convicted under Article 178i of the Act on Trading in Financial Instruments.

Keywords

certificate of deposit, falsity, securities, dematerialization

Bibliography

- Czura-Kalinowska D., w: *Kodeks spółek handlowych. Komentarz*, red. Z. Jara, Warszawa 2020.
- Giezek J., w: *Kodeks spółek handlowych. Komentarz. Tom V. Pozakodeksowe prawo handlowe*, red. S. Sołtysiński, A. Szajkowski, A. Szumański, J. Szwaja, Warszawa 2015.
- Kalitowski K., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, Warszawa 2016.
- Kardas P., w: *Kodeks spółek handlowych. Komentarz. Tom V. Pozakodeksowe prawo handlowe*, red. S. Sołtysiński, A. Szajkowski, A. Szumański, J. Szwaja, Warszawa 2015.
- Kondracka A., *Charakter prawny dokumentu akcyjnego*, „Prawo Spółek” 1999, nr 7/8.
- Lach A., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzošek, Warszawa 2020.
- Michalski M., w: *Kodeks spółek handlowych. Tom IV. Komentarz do art. 491–633*, red. A. Kidyba, Warszawa 2018.
- Michalski M., w: *Prawo rynku kapitałowego. Komentarz*, red. M. Wierzbowski, L. Sobolewski, P. Wajda, Warszawa 2018.
- Mozgawa M., w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Budyn-Kulik, P. Koźłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa, Gdańsk 2020.
- Raglewski J., w: *Kodeks spółek handlowych. Komentarz. Tytuł IV. Łączenie, podział i przekształcanie spółek. Tytuł V. Przepisy karne. Tytuł VI. Zmiany w przepisach obowiązujących, przepisy przejściowe i przepisy końcowe*, red. R. Potrzebszcz, Warszawa 2011.
- Rodzinkiewicz M., *Kodeks spółek handlowych. Komentarz*, Warszawa 2018.
- Rodzinkiewicz M., w: *Kodeks spółek handlowych. Tom IV. Łączenie, podział i przekształcanie spółek. Przepisy karne. Komentarz*, red. A. Opalski, Warszawa 2016.
- Smaga K., *Z problematyki obrotu akcjami spółki publicznej*, „Przegląd prawa handlowego” 1996, nr 8.
- Sójka T., w: *Prawo rynku kapitałowego. Komentarz*, red. T. Sójka, Warszawa 2015.
- Sroka T., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część II. Komentarz do art. 212–277d*, red. A. Zoll, W. Wróbel, Warszawa 2017.
- Trzaskowski R., w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom V. Zobowiązania. Część szczególna*, red. J. Gudowski, Warszawa 2017.

- Wróbel W., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część II. Komentarz do art. 212–277d*, red. A. Zoll, W. Wróbel, Warszawa 2017.
- Zawada K., w: *Kodeks cywilny. Tom II. Komentarz. Art. 450–1088*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2021.
- Zawłocki R., *Przestępstwa przeciwko przedsiębiorcom*, Warszawa 2003.
- Zawłocki R., w: J. Bieniak, M. Bieniak, G. Nita-Jagielski, K. Oplustil, R. Pabis, A. Rachwał, M. Spyra, G. Suliński, M. Tofel, M. Wawer, R. Zawłocki, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Ziemiński Z., *Przepis prawny a norma prawna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1960 (wówczas „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny”), z. 1.
- Zoll F., *Klauzule dokumentowe. Prawo dokumentów dłużnych ze szczególnym uwzględnieniem papierów wartościowych*, Warszawa 2004.
- Żuławska C., w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom V. Zobowiązania. Część szczegółowa*, red. J. Gudowski, Warszawa 2017.